De juiste zingeving: wetenschap en religie

Henk Barendregt

Faculteit Natuurwetenschappen, Wiskunde en Informatica

Dames en Heren,

1. Religie: aanleiding en verrijking

Wanneer in deze voordracht het woord 'religie' gebruikt wordt, dan kunt u naar believen een door u gewenste religie invullen. Het zou zo kunnen zijn dat dan niet alle aspecten van uw keuze tot hun recht komen. Maar ik hoop dat dat wel geldt voor de belangrijke aspecten ervan.

Vanwaar deze generalisatie? Er wordt wel gesteld dat een religie bepaald wordt door de locale cultuur van de volgelingen ervan en dat we bij het begrijpen van andere culturen een achterstand hebben, al was het alleen maar op grond van taalkundige problemen. Dit moge zo zijn, maar de essentie van religie is niet cultureel bepaald.

Immers, in alle delen van de wereld zijn wij mensen geworpen in een deels vijandige natuur en in een vaak vijandige samenleving. Wij hebben honger en dorst; wij hebben behoefte aan een schuilplaats en vooral aan liefde. Vaak is aan dit alles een groot tekort. Mochten we in een hoek van de wereld wonen waar er een relatieve vrede en welvaart heerst, dan is er weer de verveling. Maar bovenal zijn wij en onze naasten nog sterfelijk ook, terwijl wij in onze dagelijks handelingen meestal het gevoel en de wens hebben dat het altijd door zal gaan. Dit vraagt zeker om bezinning.

Iedere zichzelf respecterende religie geeft antwoorden op deze vragen. Sterker nog, deze vragen moeten ook behandeld worden in ieder wereldbeeld dat voldoende uitgewerkt is. Wij zullen straks ingaan op mogelijke oplossingen.

Maar eerst is het belangrijk te stellen dat er ook andere belangrijke aspecten van religies zijn, welke niet alleen maar als bescherming dienen voor onze existentiële geworpenheid. Als eerste moet genoemd worden dat religies door de eeuwen heen een inspiratiebron zijn geweest. Voor de kunsten maar ook voor de wetenschap. Van Palestrina tot Messiaen, maar ook van Newton tot Einstein.

Een ander aspect van religies heeft te maken met de kwaliteit van leven. Het is zo dat het besef van de bijzonderheid van het bestaan vaak verloren gaat door onze dagelijkse bezigheden. Een religie kan ons er dan op wijzen dat het bestaan een wonder is waarbij wij vanzelfsprekend een gevoel van dankbaarheid krijgen, zelfs een atheïst. Zulke ervaringen zijn belangrijk. We herinneren ons bijvoorbeeld, dat we als kind bij onze grootouders kwamen en dat toen een dag zó lang leek te duren als wel een jaar. Later, toen we groot geworden waren, werd het eerder andersom, dat een jaar veel meer overkwam als ware het een dag. Dat is een ernstige situatie, want dan hebben we nog maar een beperkt aantal dagen te leven. Kunnen we weer de mentale toestand oproepen die we als kind gekend hebben, dan leven we nog vele jaren tot eeuwen.

Dus zijn er twee belangrijke doelstellingen voor een religie in ons bestaan: bescherming en verrijking.

2. Vormen van levenshouding

Op de juist gestelde existentiële problemen kunnen verschillende antwoorden gegeven worden, zowel door levensbeschouwingen als door religies. We beschouwen hier drie mogelijke klassen, welke elkaar niet noodzakelijkerwijze uitsluiten. Integendeel er zullen veel personen zijn, die in hun levensopvatting of religie een mengvorm van de drie klassen van antwoorden hanteren.

I. *De wereldse aanpak*

Het antwoord is hier ongeveer als volgt. “Het is nu wel zo dat het leven eindig is, maar als wij goed ons best doen, dan kunnen we het toch redelijk tot heel prettig hebben.” Deze houding kan variëren van het hedonistisch materialisme van onze huidige maatschappij, via het dialectisch materialisme van het voormalige communisme tot en met een verfijnd geestelijk humanisme.

In al deze stromingen vinden we een zeker arbeidsethos, een wil om de omstandigheden te verbeteren (bij onszelf en zo mogelijk de wereld). Dit alles gericht op een prettiger leven. Men kan niet ontkennen, dat hier een zeker vorm van zingeving bereikt wordt. Indien het op de juiste manier gebeurt, dan kan de samenleving er zelfs profijt van hebben.

II. *Leven in geloof*

Hierbij wordt er een kader van hypothesen gesteld, waarbinnen er een

duidelijke zingeving gegeven kan worden. Met name is van belang de hypothese dat er een schepper is die liefde geeft. Hierdoor kan men niet alleen naar de schepper toe een geborgen gevoel krijgen, maar ook naar elkaar toe en naar de wereld toe. Op deze manier kunnen er ook wereldse belangen gediend worden.

In principe gaat deze levenshouding verder, dan die van de wereldse aanpak. Er is meer garantie dat de samenleving van ons handelen profijt heeft, omdat wij verantwoordelijk gesteld worden. En verder zijn er meestal binnen een geloof antwoorden op vragen over het leven na de dood.

III. *Zuivering van het bewustzijn*

In deze klasse van stromingen worden de problemen gezien niet veroorzaakt door de wereld waarin wij geworpen zijn, maar als problemen van onze subjectieve ervaring van de situatie. Door onze houding te veranderen (te zuiveren) kunnen de problemen verdwijnen zonder ze te verdringen.

In de wereldse aanpak werd vooral ingespeeld op doelstellingen en zingeving en in het leven in geloof op geborgenheid. De derde klasse van levenshoudingen is vooral gericht op geestelijke verrijking. Een belangrijk aspect hiervan is de mystieke ervaring. Over het woord 'mystiek' bestaan veel misverstanden. Met mystificatie heeft het niets te maken en met irrationaliteit evenmin. De Nederlandse filosoof Staal geeft dit goed aan door te stellen dat mystiek noch rationeel, noch irrationeel is, maar een ervaring en als zodanig best met rationele middelen bestudeerd kan worden. Hij laat verder zien[1] dat mystieke ervaringen in veel culturen voorkomen en wijst erop, dat de onderbouwing ervan op totaal verschillende wijzen gegeven kunnen worden. Die onderbouwingen omvatten onder andere binnen sommige religies de vereniging met de schepper en in andere levensopvattingen het wegsmelten van vrees en begeerte.

3. Dialoog met de exacte wetenschappen

De eerste klasse van antwoorden gaat goed samen met de wetenschap. Sterker nog, voor de politiek is het nastreven van materiële welvaart een drijfveer om wetenschap te sponsoren. Dat is betreurenswaardige toestand, omdat wetenschap gericht is op inzicht, hetwelk op een hoger plan staat dan de toepassingen ervan. Maar omdat dit niet met het onderwerp van vandaag te maken heeft, ga ik hier verder niet op in.

[1] Exploring mysticism, Penguin, 1975. Nederlandse vertaling: Het wetenschappelijk onderzoek van de mystiek, Spectrum, 1978.

Het lijkt erop dat de exacte wetenschappen met name in strijd zijn met de tweede aanpak, die van het geloof. Vanuit de methodologie van de wiskunde gezien ligt dat wat genuanceerder. Een uitspraak waarop je voortbouwt hoeft helemaal niet wáár te zijn, als je er maar in gelooft. Daar kan een grote kracht van uitgaan. Door één van de axioma's van de Euclidische meetkunde te veranderen kan men tot verschillende vormen van andere meetkundes komen. Deze geestelijke bouwwerken hebben hun interne overtuigingskracht, zelfs voordat ze toegepast werden in de moderne natuurkunde.

Het geloof, niet als zekerheid maar als uitgangspunt, kan consequent uitgebouwd worden. Vanuit de exacte wetenschap bezien zullen wel belangrijke gedeelten van de geloofsleer als symbolisch opgevat moeten worden, omdat deze in strijd zijn met de verschijnselen, omdat deze intern inconsistent zijn, of omdat deze niet precies genoeg geformuleerd zijn. Verder moet men zich afvragen hoeveel mensen tegenwoordig nog bereikt worden door middel van het hypothetische denken, dat het geloof toch is.

In ieder geval zal de wetenschap het laatste woord moeten hebben indien geloof en wetenschap met elkaar in strijd zijn. Door dit standpunt te verdedigen stelt men zich natuurlijk lijnrecht op tegenover het Vaticaan. Immers de paus heeft in zijn laatste encycliek iets dergelijks geponeerd, maar dan net omgekeerd. In *Fides et Ratio* wordt gesteld dat het uiteindelijke woord aan het geloof toekomt. Waarom denken wij met de wetenschap gelijk te hebben? Omdat de totstandkoming van de wetenschap op een gecontroleerde wijze plaats vindt, open staat voor tegenwerpingen en voor nieuwe experimenten. Het is jammer dat de laatste encycliek om deze reden te behoudend is. In de zaak rond Galileo heeft men deze uiteindelijk (na vier eeuwen) toch gelijk moeten geven. Bovendien heeft het Vaticaan belangrijke geleerden in dienst, waaronder een laureaat van de Nobelprijs in de exacte wetenschappen, zodat ze de juiste kennis in huis hebben. Dat was vroeger trouwens ook al zo.

De derde manier om met existentiële problemen om te gaan past waarschijnlijk het beste binnen het wetenschappelijke denkmodel. Het is namelijk *a priori* goed denkbaar dat een andere mentale houding persoonlijk leed kan verminderen. En verder dat wellicht door een radicaal ander bewustzijn van al het lijden afstand genomen kan worden.

Dit behoeft enige toelichting. Door systematisch aftand te nemen van negatieve gedachten en gevoelens—zonder ze te onderdrukken—treedt er een zekere vermindering op van het existentiële leed. Dat is mogelijk na benodigde oefening, waarbij men scherp de relevante mentale factoren van het leed kan onderscheiden. Wanneer mijn dit bijvoorbeeld bij

bepaalde vormen van pijn doet, dan kan het gebeuren dat men onderscheid kan maken tussen 'pijn als zuivere zenuwprikkels' en de boosheid over de pijn en vaak ziet men dan dat de boosheid sterker is dan de pijn zelf. Hierdoor kan men dan in staat zijn om de boosheid los te laten, zodat het leed verminderd wordt. De reden dat deze methode niet helemaal voor de hand ligt en iedereen dit vanzelf doet, is gelegen in het feit dat met het verdwijnen van gedachten en gevoelens ook het gevoel als persoon zal verdwijnen. ''Ein Mann ohne Eigenschaften besteht aus Eigenschaften ohne Mann'' schrijft Musil. Men kan de methode eigenlijk alleen toepassen, wanneer men de juiste devotie en overgave heeft. Vanmorgen hoorden wij hoe Meister Eckhart spreekt over het opgeven van het ik. Ook is het interessant dat er mislukte pogingen zijn geweest. Rilke, over wie ook reeds gesproken is, beschrijft ervaringen op de rand van de mystiek—hij heeft het over "das Grosse". Maar hij kan er nog niet goed bij, hij durft de laatste stap tot de heiligheid niet te maken: "Es fehlte mir 'Courage deluxe'". (Hij schreef[2] dit toen hij in Parijs secretaris van Rodin was, vandaar het gedeeltelijke frans.) Ondanks het verdwijnen van het ik blijft er toch iets over, namelijk de natuur, waarbinnen het waarnemen zich afspeelt. En wanneer men los staat van persoonlijke voorkeuren, kan men tot betere prestaties of creaties komen. Verder kan een gezuiverd bewustzijn interessant zijn voor de wetenschap. Neurofysiologisch onderzoek naar mystieke ervaringen kan bijdragen tot een beter begrip van de werking van de menselijke geest.

4. Samenvatting en stellingname

Laten we afronden met een samenvatting en stellingname.

Er zijn serieuze existentiële problemen. Een levenshouding of religie geeft in deze situatie steun. Religie kan van de wetenschap leren dat een open kritische houding tot meer leidt, dan een gehoorzaam volgen van gezag. Omgekeerd kan wetenschap van religie leren dat er naast materiële zaken ook andere aspecten van het leven belangrijk zijn. Dat zijn aspecten die in eerste instantie niet opgenomen zijn in het wetenschappelijke wereldbeeld. Zelfs al zou uiteindelijk blijken dat alles te reduceren valt tot het huidige fysische model, hetgeen een open vraag is waar nu binnen de wetenschap twijfel over wordt uitgesproken, dan nog verdienen de geestelijke aspecten een bijzondere en afzonderlijke aandacht.

Van het belangrijkste aspect van het bestaan, namelijk het bewustzijn, weten wij nog vrijwel niets af. Met name niet hoe het ontstaat. Ja, we

[2] Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge.

weten wel hoe er op prikkels gereageerd wordt, maar dat gebeurt bij robots ook. Bij ons is er echter naast de reactie op prikkels ook nog de ervaring ervan. Het is naïef te denken dat het nu al duidelijk is dat een voldoende hoge opeenstapeling van prikkels uiteindelijk de enige verklaring zal worden van die ervaring. Een aantal serieuze beta-wetenschappers suggereren dan ook om nieuwe primitieve begrippen aan het natuurkundige wereldbeeld toe te voegen of zelfs om dat wereldbeeld aan te passen zodat daarmee het bewustzijn als ervaring onderbouwd kan worden. Hoe het ook zij, omdat dit tot nu toe onbegrepen bewustzijn-als-ervaring de kern vormt van de existentiële problemen, zijn een aantal hypotheses op dit moment best de moeite waard. Een groot aantal elementen uit de geloofsleer moet echter symbolisch opgevat worden. Bij een conflict tussen geloof en rede op essentiële zaken heeft de rede het laatste woord. Ondertussen kan de gevestigde wetenschap iets van de religie leren, namelijk het menselijk bewustzijn *au serieux* te nemen.

Mijn voorkeur gaat uit naar een levenshouding gebaseerd op zo min mogelijk aannamen en zonder beroep op autoriteit. Niet omdat ik kijk vanuit de exacte wetenschap. Het zit dieper. Het is een drijfveer om op deze wijze naar alle verschijnselen te kijken, zowel buiten ons als binnen ons. De beoefening van een exacte wetenschap is er een gevolg van en de belangstelling voor religie is een ander gevolg.